

Ә.М.Қызырова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана

Паремиялық бірліктер — жұмбақтардың әлемнің тілдік бейнесін образдау үдерісінде орындайтын қызметтері

Мақалада жұмбақтар мен нанымдар мақал-мәтелдермен жақындастыратын белгілеріне байланысты паремиялық бірліктер ретінде қарастырылды. Олардың біріне әлемнің үш деңгейлі моделі (аспан, жер, жерасты әлем) сияқты әлем моделдерінің бейнелі түсінігі жатады. Паремияларға оған қоса орындайтын қызметтерінің ортақтығы сияқты белгі тән, оған дидактикалық, экспрессивті, репрезентативті және когнитивті жатады. Мақалада көрсетілгендей, бұндай белгілерді талдау паремиялық бірліктердің жақындығын дәлелдеп, оларды паремиялық жүйеге қосуға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: паремиялық бірліктер, жұмбақтар, әлемнің тілдік бейнесі, образдау үдерісі, әлемнің моделі, архетиптер, универсалия, кодтық жүйелер, паремиялық жүйе.

Қазіргі таңда жұмбақтың табиғаты фольклордың жанры ретінде толық зерттелінсе де, оның паремиялық бірліктер — мақал-мәтелдермен жақындастыратын белгілері, қасиеттері әлі де айқындалмаған. Күні бүгінге дейін жұмбақ тек сөз өнері тұрғысынан ғана зерттеу өзегі болып, оның қазақтың ескі наным-сенімімен, тұрмыс-салтымен, мақал-мәтелдермен тығыз ұштасқан қырлары толық ашылмаған.

М.Әуезов 40-жылдардың өзінде-ақ жалпы, жұмбақты сөз бейнесінің кілті есебінде тануға болады деген. Жұмбақ ақындықтың ұрығы — дәні тәрізді. Бұл жақтарын тексеріп, тану да ғылыми міндет [1].

Соңғы кезде жұмбақ тек фольклордың жанры ретінде ғана зерттелінбей, тілдік бірлік ретінде қарастырылады, себебі ол дүниенің тілдік бейнесінің фрагменті ретінде әр түрлі құбылыстарды астарлап беріп, бейнелейді. Сондықтан жұмбақты жеке зерттеу нысанына айналдырып, оның өзіндік ерекшеліктерін көрсетуге болады. Сол өзгешеліктерін атаудан бұрын жұмбақтың анықтамаларын келтірейік. Кейбір ерекшеліктерін көрсетуге болады. М.Ғабдуллин жұмбақтың ерекшелігіне жұмбақтың затты нақты атамай, астыртын түрде атап, нәрсенің сырт көріністерін сипаттап, белгілерін көрсететінін жатқызады: «Жұмбақ заттың өзін айтпай, оның түр-түсін, сыртқы белгілерін, жұмбақ болып отырған затқа ұқсас жақтарын сипаттайды, ол заттың өз атын жасырып ұстайды. Сондықтан да ойға алған нәрсенің өзін айтпай, оның сырт көріністерін, сыртқы белгілерін қысқаша сипаттауды, солар арқылы жұмбақ етілген затты табуды жұмбақ дейміз» [2].

Жұмбақтың негізгі қызметі — дидактикалық функция. Жұмбақтарды шешу үдерісінде жастар тек қана күнделікті тұрмыста қажетті заттардың аттарымен танысуымен қоса, тәлім-тәрбие алады, мінез-құлықтық үлгілерді, дағдыларды да бойына сіңіреді. Жұмбақтарды тіл дамыту шәкірттер шаршаған кезде миын тынықтыру, сабақтардың тартымдылығын арттыру мақсатында қолданылады.

Сонымен қоса жұмбақтардың когнитивтік қызметін де көрсетуге болады, себебі жұмбақтардың тілдік құрылымы (ішкі-және сыртқы) алуан түрлі болып келеді. Жұмбақтар тікелей сұрақ ретінде, мақұлдайтын немесе болымсыз сөйлем түрінде, каламбур түрінде кездеседі. Жұмбақтардың көбі бірыңғай синтаксистік формаларды жүзеге асырды. Жұмбақты шешу үдерісінде адамдар синтаксистік формаларды да жаттап алады, олармен көрнекті түрде танысады.

Жұмбақтардың құрамында әр түрлі реалиялар кездеседі, сондықтан да жұмбақтардың тілді үйрену үдерісіндегі қызметі зор. Басқа этностардың өкілдерін реалияларымен таныстыру үдерісінде жұмбақтар когнитивтік-мәдениетті функцияны атқарады, өйткені реалиялар арқылы басқа елдің мәдениеті, тұрмыстарының өзгешелігі, халықтың өмір тәсілі, көзқарасы, табиғи-географиялық орта туралы түсініктер береді. Жұмбақтар құрамында кездесетін келесі реалияларды атауға болады.

1. Халықтың мифтік түсініктеріндегі бейнелер:

Көк өгізім жүреген,

Мүйізін көкке тіреген.

Көк өгіз — ескі мифтік түсініктің, халықтың байырғы діни нанымдарының негізінде пайда болған бейне. Бұрын хақ тәңірінің әмірімен ең әуелі жер жаралды, одан соң көк жаратылды, жер мен көкті мүйізімен көтеріп тұрған бір алып көк өгіз бар, ол өзіндей бір үлкен балықтың үстінде тұрады деген

сенім болған. Көк өгіз шаршаған кезде жерді бір мүйізіне ауыстырғанда жер сілкіну болады, екі мүйізі сынса, ақыр заман болады деп айтылған [3].

2. *Құдық* — қазақтың көшпелі тұрмысының реалиясы, себебі қазақтың тұрмыс-тіршілігі бұрынғы заманда құдықпен байланысты болған. Құдық дегенде ең алдымен су көз алдымызға тура қалады, су — тіршілік негізі, қараңыз:

*Жапанда бір құдық бар суы тәтті,
Ішінде бір бәйтерек тек айбатты,
Жаралған десек болар қандай шебер,
Адамзат не бол десе сол болыпты.*

3. *Дария* — қазақ нанымдарында ағып жатқан үлкен ағынды су. Сондықтан қазан ішіндегі сорпаны — дарияға, пісіп жатқан етті дарияда жүзген жайынға теңеуі нанымды. Ауыстырулар, кішірейту, сұйық түрінде кейіптеу тәсілдері арқылы сол себепті жұмбақта диірменге салынып, содан тоқтаусыз ақ ұн болып шығып жатқан бидайды дарияға теңеуіне қисын бар [4].

«Дария» сөзі жұмбақ мәтіндерінде өзінің нақты мағынасына қосымша ұғым-түсініктер жамап алады, қараңыз:

*Дүниеде бір дария беті қатқан,
Бетінде бетегесі шығып жатқан.
Қараса сол құдыққа көз жетпейді,
Құр қалмас сол құдықтың суын татқан.*

Бұл жерде «дария» — шетсіздіктің өлшемі. Жұмбақ оқу, білім алуды жасырып отыр.

Сонымен қоса жұмбақтар экспрессивтік функцияны да атқарады. Олардың құрамында бейнелі тәсілдер метафора, теңеулер қолданылады, мысалы, қазақ жұмбақтарында тұрақты образ ретінде кемпір, қыз, жезде образдары жүзеге асырылады, мысалы: ұдайы қолданылатын ауыстыру — кемпір арқылы, мысалы, керегенің майысқан тұрқын белі майысқан, бүкшендеген кәрінің суреті арқылы бейнелеуге болады:

*Жетпіс кемпір жер тістелеп жатыр,
Он кемпір мұз арқалап тұр.*

Кемпірдің еңбекқор, шаруа мен қолөнерге мығым бейнесі еңбек құралы — ұршық туралы жұмбақта бейнеленген:

*Жапанда бір кемпір бар ағаш таяқ,
Аузында тістегені жалғыз таяқ,
Табаны жылтыр мұздан бір таймайды,
Зырлайды күні-түні аямай-ақ.*

«Қыз» сөзі ауыстыруларда түпкі мағынасынан алшақтап, сан килы қосымша бұрма мағыналар үстемелеп алады, мысалы:

*Бір қыз бар дүниеде шынарланған
Сол қызға елдің бәрі құмарланған.
Бір адам, бір хайуан, бір жануар
Ақыры сол қызды үшеуі алған.*

Үнемі қайталанатын тағы бір атау — жезде, қараңыз:

*Жездем жезді қамшысымен
Жер шұқылайды. Тамшы.
Жер астында жездем аты кісінейді. (Суыр)
Жез отадан жездем аты кісінейді. (Қоңырау)*

«Жорға» ұғымы — жүйріктіктің, алғырлықтың бейнесі. Жорға образы жұмбақтарда келесі теңеулерде кездеседі: *боз жорға, ақ боз жорға, құла жорға, көк жорға*. Мысалы, қаламның қағаз үстіне жазуды көрсету үшін жорғаның жүрісіне теңейді:

*Тайпаңдап бүгіліп құла жорға,
Маңызданып аяғын басар зорға,
Неше күн дамыл алмай жүрсе де
Іліп жерден шөпті жемес сонда.*

Жұмбақтардың келесі функциясы — репрезентативтік қызмет. Жұмбақтар арқылы әлемнің фрагменттері бейнелі түрде көрсетіледі. Әлемнің құбылыстарын, заттарын бейнелеу үшін жұмбақтардың құрамында әлемнің көптеген модельдері жүзеге асырылады. «Әлемнің моделі» терминнің біз әлем туралы дүниетанымды жүйелі түрде көрсететін когнитивтік модельдердің жиынтығы деп сипаттаймыз. Бұл модельдердің жиынтығының архетиптік негізі бар, себебі олар

ұжымдық санасыз елес, үлгі ретінде ежелгі заманнан бері қалыптасқан. Архетиптер үлгі ретінде ұрпақтан ұрпаққа мақал-мәтел арқылы да жеткізіліп отырады. Сол жеткізілетін құндылықтардың ішінде әлемнің моделі туралы ақпарат та бар. Бұл архетиптік ақпарат — универсалия, себебі әлемді бейнелейтін модельдер барлық халықтың мақал-мәтелдерінде кездеседі. Мақал-мәтелдерде, бір жағынан, «халықтың жаны», «халықтың менталитеті» туралы мағлұматтар бейнеленсе, екінші жағынан, универсалиялар да көрініс береді, өйткені әр түрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің мағыналары бірдей болуы мүмкін, бірақ олардың денотатты-бейнелі реңкі өзгешеленеді. Халықтардың мақал-мәтелдерінің жалпы, ортақ белгілеріне әлемнің модельдерін сипаттау қызметін жатқызуға болады. Әлемнің модельдері халықтардың паремиялық бірліктерінде келесі түрде бейнеленеді:

1) кеңістіктің құрылымын суреттейтін модель: жоғары / төмен; аспан / жер; жер / жер асты; оң / сол; шығыс / батыс т.б.;

2) уақыт туралы ақпарат білдіретін модельдер: күн/түн; қараңғы/жарық; қыс/жаз; көктем/күз;

3) түр-түсті білдіретін модельдер: ақ/қара; көк/қызыл/қара; табиғат/мәдениет;

4) оппозицияны бейнелетін модельдер т.б.

Әлемнің модельдері әр түрлі кодтық жүйелерде көрініс бере алады. Әр түрлі кодтардың негізін әлемнің заттары, құбылыстары қалайды. Олар астралдік, вегетативтік, зооморфтық, антропоморфтық, түр-түстік, гастрономиялық, сандық кодтарды қалыптастыруға себін тигізеді. Бұл кодтар семантикалық деңгейі бойынша біркелкі болады, өйткені барлық кодтардың нысаны-қоршаған әлемді адамның дүниетанымына сай бейнелеу [5].

Әлемнің модельдерін лингвистикалық код арқылы бейнеленгенін қарастыру үшін, осы модельдердің жұмбақтардағы көрінісін сипаттайық. Ол үшін біз *Аспан/Жер* моделінің жұмбақтардағы бейнелену тәсілдерін қарастырайық. *Аспан — Жер* моделі көбінесе антонимиялық қарама-қарсылықта суреттелінеді, қараңыз:

Бір түкті кілем,

Бір түксіз кілем. (Аспан — жер)

Аспан/Жер әлемнің моделі жұмбақтарда қазақтардың мифологиялық көзқарастарындағы мифологиялық модельдеріне сәйкес келіп, «аспан» үнемі жоғарғы орында тұрады, жұмбақтарда оның биіктегі орнын, жер мен жер астына қарама-қарсы орналасқаны көрсетіледі. Мифологиялық модель қазақ дүниетанымында үш деңгейлі. Осы модельдік деңгейлері туралы С.Е.Керімбаева келесі пікірді білдірген: «Қазақ мифологиялық жүйесіне көптеген әлем халықтарының деңгейлі моделі тән. Мұнда жоғары — аспан, орта — жер, төмен — жер асты, әлем деңгейлері мүшеленеді, әрі сәйкестендіріледі» [6].

Аспан денелері де жұмбақтарда көрсетілген. Олар нанға теңеледі, мысалы, айды *күлше, қалаш, нанға* балауын жұмбақтарда жиі кездестіреміз, қараңыз:

Жабықта жарты нан;

Жабық артында жарты күлше.

Жұлдызды халық жұмбақтарында дөңгелек нәрсеге: ұсақ тас, сөк, бауырсақ, моншаққа, тарыға ұқсатқан, қараңыз:

Тақиям толған сөк,

Ерте тұрсам дым да жоқ. (Жұлдыз)

Бірталай тары шаптым там басына,

Тамнан биік жоғары қамбасына,

Қиыстырып өлеңмен жұмбақ қылдым,

Ойлағандар мәнісін аңдасын да. (Жұлдыз)

Аспан денелері — жұмбақта көшпелілер үшін уақытты болжаудың айғағы. Қыс түскеннің белгісі — бұрынғы жердегі Үркер (Алып өгіз) аспанға көтеріледі. Оны алып қара құс алып кетті. Ол барып тау басындағы көк серкенің мүйізіне барып қонады. Бұл мезгіл — Үркердің түн ортасында тас төбеде болатын кезі, қараңыз:

Жоғалып жазды күні бір қысырақ

Келемін бірталайдан елден сұрап,

Тұр екен дарияның ортасында

Жете алмай үйге қайттым босқа бірақ (Үркер).

Өгіздің жауырын сүйегі төмен түскені — Үркердің төмендей бергені, яғни күнге жақындай бергені. Жауырын сүйек — қозғалыс сүйегі. Жауырынның төмендеп көрінуі — Үркердің көрінуі. Бұл кез — наурыз айы. Жауырынның төмен түскені — жазғы қырық күн шілде басталғаны. Бұл кезде Үркер күннің маңында болады, көрінбейді. Жұмбақтарда шілденің қырық күні (Үркер түскендегі кез) Үркердің жоғалуы бейнеленген:

*Біз, біз, біз едік,
Біз алты қыз едік,
Бір тақтайға жиналдық,
Таң алдында жоқ болдық.*
(Алты қыз — Үркер, Үркердің батуы)

Қазақ дүниетанымындағы жердің төменгі орны мифтерде бейнеленген. Жұмбақтарда да үш деңгейлік модельдегі жердің төменгі орны суреттелген, қараңыз:

*Зер-зер кілем, зер кілем,
Көтерейін десем зор кілем.* (Жер)

*Жапанда бір алыпты көруім күшті,
Барлық салмақ дүниеде соған түсті.
Қандайын дүниеде барлық жеміс,
Солардың атырапында құрап пісті.
Қашыпты айналдыра зығыр қылып,
Бар мақұлық қыбырлаған соған түсті.* (Жер)

Қорыта айтқанда, жұмбақтар паремиялық жүйеде маңызды орын алады. Олар арқылы әлемнің бейнесі мифологиялық және дүниенің модельдері негізінде суреттеледі. Әр халықтың әлемдік тілдік бейнесінде жұмбақтар өзгешеленіп, универсалдық түсініктерді, ортақ моделдерді ерекшелейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әуезов М. Кіріспе// Қазақ жұмбақтары. — Алматы: Ана тілі, 2007. — 3-б.
- 2 Абдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. — Алматы, 1974. — 320-б.
- 3 Бегимов М. Почему сложилось мнение у киргизов, что земля держится на рогах быка // Средняя Азия. — 1911. — № 3. — С. 107, 108.
- 4 Керім Ш. Қазақ жұмбағы. — Алматы: Арыс, 2007. — 137-б.
- 5 Цивьян Т.В. Модель мира и ее лингвистические основы. — М.: Комкнига, 2006. — С. 6.
- 6 Керимбаева С.Е. Ономастическая экспликация мифологической модели мира в казахском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Алматы, 2004. — С. 20.

А.М.Кызырова

Функции паремнологических единиц-загадок в процессе образной репрезентации картины мира

В статье загадки и верования рассматриваются как паремнологические единицы, так как обладают признаками, сближающими их с пословицами и поговорками. Следующим признаком паремий является общность выполняемых функций, к которым относятся дидактические, экспрессивные, репрезентативные, когнитивные. Анализ таких признаков, как показано в статье, доказывает близость паремнологических единиц, дает возможность включить их в паремнологическую систему.

A.M.Kyzyrova

Functions of paremiological units-riddles in the representation of the worldview

The article is dedicated to the conception of mythological models of the world in the riddles as pharemiological units. The riddles and belief are considered as pharemiological units, as so they possess sign, drawing together with proverbs and sayings. Image of world models such as sky, earth, subterranean relate to the pharemiological units.